

Dzieje biurokracji na ziemiach polskich

tom I

Dariusz Szewczuk

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Funkcjonowanie rosyjskiego nadzoru szkolnego na terenie Lubelszczyzny (1864-1914)

Działania represyjne podjęte po upadku powstania styczniowego przez władze carskie na terenie Królestwa Polskiego szły w kierunku likwidacji jego autonomii. Wiązało się to z likwidacją odrębności Królestwa od reszty Imperium Rosyjskiego. W dziedzinie oświaty oznaczało poddanie szkół na terenie Królestwa pod bezpośrednią kontrolę Ministerstwa Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Autor reformy szkolnictwa w Królestwie Polskim Nikołaj Aleksiejewicz Milutin przypisywał szczególną rolę właśnie zmianom w oświacie. Uważał że, wyzwolenie chłopów z poddaństwa połączone z uwłaszczeniem oraz reforma szkolnictwa (szczególnie elementarnego) pozwoli pozyskać masy chłopskie dla caratu, jako opiekuna i protektora ludu.¹ Reforma szkolnictwa miała służyć realizacji trzech podstawowych celów: po pierwsze poddaniu oświaty w Królestwie pod bezpośrednią kontrolę władz centralnych, po drugie odsunięciu szlachty i duchowieństwa od wpływu na oświatę i wychowanie dzieci włościańskich, trzecim zaś i najważniejszym zadaniem miało być roztoczenie opieki nad ludem i pozyskanie go dla caratu.²

Pierwszym krokiem w tym kierunku stała się nowa organizacja terytorialna szkolnictwa w Królestwie Polskim. Ukazem z dnia 30 VIII/11 IX 1864 roku dla zarządzania i kontroli szkołami zostały powołane Dyrekcje Naukowe, na których czele stanęli dyrektorzy. Królestwo Polskie zostało podzielone na dziesięć dyrekcji: warszawską, łódzką, radomską, kielecką, lubelską, chełmską, siedlecką, suwalską, łomżyńską i plocką, a dla miasta Warszawy powołano inspektora szkół o uprawnieniach

¹ E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968, s. 14-16. R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Lublin 1982, s. 18-22.

² R. Wroczyński, *Mysł pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim*, Warszawa 1963, s. 40-41.

dyrektora dyrekcji naukowej.³ Dyrektorzy dyrekcji naukowych i inspektor szkolny miasta Warszawy zostali jednocześnie, członkami Rady Wychowania Publicznego. Radzie mieli oni przedstawiać sprawozdania o sytuacji w podległych im dyrekcjach naukowych.⁴ Utworzone dyrekcje zostały podporządkowane Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, instytucji autonomicznej w stosunku do centralnych władz oświatowych rosyjskich. Pewne uprawnienia w sprawach szkolnictwa posiadał także Komitet Urządzący, namiestnik i Rada Administracyjna.⁵ Z Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wyłączono wkrótce wydział wyznań, który został podporządkowany Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Po przeprowadzonej reorganizacji dyrekcje naukowe podlegały Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego. Zmieniło się to już w 1867 roku po przywróceniu Okręgu Naukowego Warszawskiego, pod którego zwierzchność przeszły instytucje oświatowe w Królestwie.⁶ Dyrektorem głównym zarówno pierwszej jak i drugiej Komisji w latach 1864-1867 był Fiodor Fiodorowicz Witte. Po utworzeniu ONW pozostał on zwierzchnikiem szkolnictwa w Królestwie jako kurator okręgu.⁷

Na terenie guberni lubelskiej zostały utworzone w 1864 trzy dyrekcje naukowe: chełmska, lubelska i siedlecka. Decyzją Komitetu Urządzącego Królestwa Polskiego, Chełmskiej Dyrekcji Naukowej podporządkowano szkoły znajdujące się na terenie ówczesnych powiatów: krasnostawskiego, hrubieszowskiego i zamojskiego, Lubelskiej Dyrekcji Naukowej szkoły z powiatów lubelskiego i łukowskiego a szkoły z powiatów bialskiego, siedleckiego i radzyńskiego zostały poddane jurysdykcji Siedleckiej Dyrekcji Naukowej.⁸ Podział ten nie przetrwał długo, gdyż w 1866 roku została przeprowadzona reforma administracyjna, która wprowadzała nowy podział Królestwa na 10 guberni i 85 powiatów.⁹ Spowodowało to konieczność dostosowania administracji oświatowej do zaistniałych zmian. Zlikwidowano w maju 1867 roku dyrekcję lubelską, a zwierzchność nad szkołami w całej guberni lubelskiej przejęła Chełmska Dyrekcja Naukowa.¹⁰ Jednocześnie szkolnictwo w Królestwie Polskim podporządkowano Ministerstwu Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Na czele powołanego Warszawskiego Okręgu Naukowego stanął kurator okręgu mający do

³ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: DPKP), t. 62, *Ukaz najwyższy o organizacji Dyrekcji Naukowych w Królestwie Polskim z 30 VIII/11 IX 1864 r.*, s. 391.

⁴ Tamże, s. 397.

⁵ A. Wrzyszczyk, *Chełmska Dyrekcja Naukowa (1864-1918)*, [w] *Polska lat dziewięćdziesiątych. Przemiany państwa i prawa. Materiały z konferencji, Lublin-Kazimierz, 28-30 kwietnia 1997 r.*, red. M. Mozgawa i in., t. 3, Lublin 1997, s. 597.

⁶ K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 roku*, Wrocław 1968, s. 288-289.

⁷ T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807-1915)*, Warszawa 1929, s. 64.

⁸ DPKP, t. 62, *Postanowienie Komitetu Urządzącego rozdzielające powiaty Królestwa Polskiego pomiędzy 10 Dyrekcji Naukowych w z 19 IX/1 X 1864 r.*, s. 451-452.

⁹ DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego z 19/31 XII 1866 r.*, s. 116-193.

¹⁰ *Lublinskije Gubernskije Wiedomosti*, 1867, nr 52.

swojej pomocy: radę, pomocnika kuratora i kancelarię. Kuratorowi podlegający mu naczelnicy dyrekcji mieli przekazywać sprawozdania, wystąpienia i raporty dotyczące szkół oraz personelu szkolnego. Uzyskał on możliwość samodzielnego decydowania o wielu sprawach, szczególnie dotyczących funkcjonowania szkolnictwa elementarnego. Jednak część decyzji musiał uzgadniać lub przekazywać do rozpatrzenia Ministerstwu Oświaty w Petersburgu.¹¹

Wprowadzony w Królestwie podział administracyjny na gubernie, a w sprawach oświatowych na dyrekcje naukowe podporządkowane ONW przetrwał do lat 1912-1913. Wtedy to Rosyjska Duma Państwowa po burzliwych obradach uchwaliła 26 IV/9V 1912 roku ustawę o wydzieleniu z terenu Królestwa odrębnej guberni chełmskiej i wyłączeniu jej spod zarządu generał-gubernatora warszawskiego. Ustawa ta w dwa miesiące później (23 VI /6 VII 1912 roku) została zaakceptowana przez cara Mikołaja II.¹² Nowa gubernia zaczęła oficjalnie funkcjonować z dniem 1/14 IX 1913 roku, gdy do Chełma przybył pierwszy gubernator – A. N. Wołożyn.¹³ Powstała ona ze wschodnich części guberni siedleckiej i lubelskiej. Zlikwidowano jednocześnie gubernię siedlecką, a jej tereny podzielono pomiędzy nowo powstałą gubernię chełmską i zreorganizowaną lubelską. W związku z tym zlikwidowano także Siedlecką Dyрекcję Naukową a reaktywowano Lubelską Dyрекcję Naukową. Tym samym dostosowano do nowego podziału administracyjnego także nazwy i zakres terytorialny administracji oświatowej.¹⁴ Zreorganizowana dyrekcja chełmska znalazła się pod nadzorem Kijowskiego Okręgu Naukowego. Jego ówczesny kurator A. N. Derewickij przejął od kuratora ONW G. Lewickiego ogólny nadzór nad oświatą w guberni chełmskiej.¹⁵ Stało się to jeszcze przed oficjalnym rozpoczęciem funkcjonowania wydzielonej z obszaru Królestwa guberni chełmskiej.¹⁶

Naczelnicy dyrekcji naukowych zgodnie z ukazem z 30 VIII/11 IX 1864 r. mieli za zadanie sprawowanie nadzoru szkolnego na podległym im obszarze.¹⁷ Uprawnienia powyższe utrzymała w mocy ustawa o Okręgu Naukowym Warszawskim z 15 V 1867.¹⁸ Do obowiązków naczelników należało wizytowanie szkół elementarnych gminnych i miejskich oraz dbanie o ich rozwój i stan materialny. W swych raportach i sprawozdaniach przedstawiali kuratorowi propozycje przedsięwzięć służących rozwojowi oświaty, a także lepszemu zabezpieczeniu materialnemu nauczycieli. Informowali o liczbie szkół elementarnych, występujących problemach, powstawaniu nowych szkół, stanie szkolnictwa wyznaniowego i prywatnego oraz bibliotek

¹¹ DPKP, t. 67, *Ustawa o Okręgu Naukowym Warszawskim z 15/27 V 1867 r.*, s. 65.

¹² A. Wrzyszczyński, *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*. Lublin 1997. s. 36.

¹³ Tamże, s. 97.

¹⁴ Tamże, s. 56-57.

¹⁵ Tenże, *Chełmska Dyrekcja...*, s. 598.

¹⁶ Tamże, s. 601-602.

¹⁷ DPKP, t. 62, *Ukaz najwyższy o organizacji Dyrekcji ... z 30 VIII/11 IX 1864 r.*, s. 393-397.

¹⁸ DPKP, t. 67, *Ustawa o Okręgu Naukowym Warszawskim z 15 V 1867 r.*, s. 63.

szkolnych.¹⁹ Szkoły prywatne kontrolowali pod kątem sposobu prowadzenia zajęć i zgodności programu nauczania z rozporządzeniami władz. Nadzorowali także szkoły wyznaniowe: żydowskie chedery oraz ewangelickie kantoraty. W przypadku szkół typu gimnazjalnego, sprawowali nadzór nad częścią naukową – pilnując właściwego wykładu przedmiotów oraz wykonywania zarządzeń wyższych władz oświatowych. Oprócz tego mieli prawo wglądu do rachunków szkół średnich czyli sprawdzania ich stanu finansowego. Ze swych czynności składali sprawozdania kuratorowi przedstawiając swoje spostrzeżenia.²⁰ Nadzorowali także sprawy związane z organizowaniem przez szkoły średnie i elementarne wyjazdów oraz wycieczek dla uczniów.²¹ Naczelnicy dyrekcji stanowili swego rodzaju łącznik administracyjny między okręgiem naukowym, a poszczególnymi szkołami, to oni bowiem byli odpowiedzialni za wykonywanie rozporządzeń kuratorów okręgów naukowych oraz Ministerstwa Oświaty Imperium Rosyjskiego. Oprócz podtrzymywania kontaktu korespondencyjnego z kuratorem naczelnicy dyrekcji uczestniczyli we wspólnych z nim zjazdach na których omawiano różnego rodzaju sprawy związane z oświatą.²²

Oprócz nadzoru nad szkołami podległymi Ministerstwu Oświecenia naczelnicy dyrekcji uzyskali prawo do kontrolowania szkół podległych innym ministerstwom. Mieli prawo je zwiedzać a swoje uwagi przekazywali drogą służbową do swego zwierzchnika - kuratora okręgu. On zaś kierował je do zarządzających tego rodzaju szkołami. Do szkół tych zaliczano także zakłady naukowe podległe władzom duchownym w tym seminaria duchowne katolickie i prawosławne. Obowiązek ich wizytowania przez naczelnika dyrekcji na powyższych zasadach nakładało postanowienie Komitetu Urządzającego Królestwa z 22 II/ 6 III 1865 r.²³

O wykonywaniu obowiązku wizytowania szkół świadczą raporty roczne przesyłane kuratorowi ONW i publikowane m.in. w Cirkularzu Warszawskiego Okręgu Naukowego. Wizytacje te były dosyć intensywne i przykładowo naczelnik dyrekcji chełmskiej w drugim półroczu 1885 roku odwiedził w sumie 71 szkół w tym 59 elementarnych, 10 prywatnych i 2 kantoraty.²⁴ Kilkanaście lat później w drugim półroczu 1897 roku naczelnik ChDN odwiedził aż 160 szkół: 76 elementarnych, 6 prywatnych, 2 szkoły rzemieślnicze, 5 ochronek, 1 szkołę systemu froebrowskiego i aż 70 chederów.²⁵ W pierwszym półroczu następnego (1898) roku liczba wizytowanych osobiście przez naczelnika szkół wyniosła 201, z czego większość stanowiły

¹⁹ Przykłady takich sprawozdań: APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 23, k. 286-304, *Sprawozdanie za 1911r.*; tamże, sygn. 24, k. 211-229, *Sprawozdanie za 1912r.*; tamże, sygn. 235, k. 1-28, *Sprawozdanie za 1914 rok.*; tamże, sygn. 238, k. 10-32, *Sprawozdanie za 1915 rok.*

²⁰ DPKP, t. 62, *Ukaz najwyższy o organizacji Dyrekcji ... z 30 VIII/11 IX 1864 r.*, s. 393-397.

²¹ D. Szewczuk, *Wycieczki szkolne w Chełmskiej Dyrekcji Naukowej w latach 1909-1913*, „Rocznik Chełmski” t. 5 (1999), s. 147-155.

²² APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 15, k. 26, *Kurator ONW do naczelnika ChDN z 11 II 1908r.*

²³ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1880, s. 269.

²⁴ Cirkular po Warszawskomu Uczebnomu Okręgu [dalej Cirkular po WUO] za 1886 god, s. 14.

²⁵ Cirkular po WUO za 1888 god, s. 59.

szkoły elementarne (111), oprócz tego 11 szkół prywatnych, 2 szkoły gramoty, 1 szkoła cerkiewno-parafialna, 5 ochronek 1 szkoła prowadzona w systemie froeblovskim, 1 kantorat i 69 chederów.²⁶

Intensywność wizytacji szkół odbywanych osobiście przez naczelnika dyrekcji spadła po powołaniu inspektorów rejonów szkolnych. Przykładowo w roku 1906 naczelnik Ochrimienko odwiedził w sumie 40 szkół: 31 elementarnych miejskich i gminnych, 2 cerkiewno-parafialne i gramoty oraz 7 chederów.²⁷ W roku następnym naczelnik ChDN Ochrimienko odwiedził 45 szkół w tym 35 elementarnych, 8 prywatnych, 1 parafialno-cerkiewną i 1 cheder.²⁸ W sprawozdaniu za rok szkolny 1911/12 naczelnik ChDN informował, że osobiście wizytował podczas jego trwania szkoły 106 razy, niektóre kilkakrotnie, wszystkich szkół przez niego odwiedzonych było zaledwie 34.²⁹ Naczelnik dyrekcji kontrolował osobiście podległe mu szkoły jeszcze podczas I wojny światowej, nawet gdy zostały one ewakuowane z Chełmszczyzny w głąb Imperium. Pod koniec 1916 roku naczelnik Korałłow odwiedził m.in. chełmską maryjską szkołę żeńską ewakuowaną do Odessy oraz leśnieńską wyższą szkołę elementarną, która znalazła się w monasterze w powiecie sorokskim guberni besarabskiej.³⁰

Naczelnicy dyrekcji posiadali ograniczone, niemniej istotne uprawnienia pozwalające niektóre sprawy rozstrzygać na miejscu. Do ich prerogatywy należało podejmowanie decyzji o zatrudnieniu nauczycieli szkół elementarnych. Początkowo zgodnie z literą ukazu o szkołach elementarnych wydanego w 1864 roku, nauczycieli powoływał wójt z ławnikami i sołtysami, za zgodą zebrania gminnego lub gromadzkiego. Naczelnik jedynie decyzję taką zatwierdzał o ile kandydat spełniał stosowne warunki. Zaliczało się do nich posiadanie odpowiedniego dyplomu nauczycielskiego lub zdanie egzaminu przed komisją ustanowioną przez kuratora ONW. Ważne było także potwierdzenie „prawomyślności” kandydata przez miejscowego gubernatora, do którego o wydanie opinii zwracał się bezpośrednio naczelnik. Wydane w 1885

²⁶ Tamże, s. 270.

²⁷ Inspektor Cisar odwiedził ponad trzykrotnie więcej szkół bo aż 145 w tym 69 elementarnych, 3 prywatne, 3 kantoraty i 70 chederów - Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej APL] Chełmska Dyrekcja Naukowa [dalej ChDS], Akta ogólne, sygn. 31, k. 14, *Wiedomości o proizwiedziennych osmotrach naczalnikom Chełmskoj Uciebnojej Diriekcji i Inspiektoram narodnych ucziliszcz w 1906 godu niżsich uciebnych zawiedienij*.

²⁸ Natomiast inspektorzy: Cisar - 42, jego następca na tym stanowisku Michalienko - 94, inspektor Czerwiakowski - 104, inspektor Korałłow - 129. Większość odwiedzonych przez nich szkół stanowiły szkoły elementarne i chedery żydowskie - APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 31, k. 37, *Wiedomości o proizwiedziennych osmotrach naczalnikom Chełmskoj Uciebnojej Diriekcji i Inspiektoram narodnych ucziliszcz w 1907 godu niżsich uciebnych zawiedienij*.

²⁹ Podobnie było w przypadku inspektorów bowiem liczba wizytacji jest większa niż odwiedzonych szkół. Inspektor I rejonu Giljarowski 254 wizytacje, szkół odwiedzonych w sumie 160; inspektor II rejonu Agranowski 114 wizytacji, szkół odwiedzonych 97; inspektor III rejonu Triemko 199 wizytacji, szkół odwiedzonych jedynie 109. W całej dyrekcji naczelnik i inspektorzy odwiedzili 384 szkoły dokonując 673 wizytacji - APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 461, k. 16-19, *Naczelnik ChDN do kuratora ONW z 23 X 1913r.*

³⁰ APL, Dyrekcje Szkolne [dalej DS], Akta osobowe, sygn. 1129, k. 241, *Naczelnik ChDN do kuratora KON z 24 X 1916r.*

roku zarządzenie generał-gubernatora warszawskiego Hurki spowodowało istotną zmianę w mianowaniu nauczycieli szkół elementarnych. Od tego momentu prawo bezpośredniego powoływania nauczycieli szkół elementarnych bez potrzeby uzgadniania tego z miejscowym samorządem uzyskali naczelnicy dyrekcji. Dotyczyło to elementarnych szkół wiejskich, gminnych oraz miejskich 1 i 2 klasowych.³¹

Naczelnicy dyrekcji, będąc zwierzchnikami nauczycieli szkół elementarnych, wywierali nacisk na naczelników powiatów, wójtów oraz burmistrzów w sprawach bytowych nauczycieli oraz materialnych szkół. Ich zdanie decydowało w dużej mierze o uzyskaniu zezwolenia przez osoby prywatne na założenie szkoły elementarnej. Po rewolucji 1905 r. także powstawanie prywatnych szkół średnich było uzależnione od pozytywnej opinii naczelnika, która była przede wszystkim brana pod uwagę przy wyrażaniu zgody przez kuratora okręgu.³²

Istotną prerogatywą naczelników była możliwość podejmowania decyzji finansowych (choć w ograniczonym początkowo zakresie) o udzieleniu pomocy gminom wiejskim i miastom w budowie i remontach szkół. Ingerował także naczelnik dyrekcji w sposób i wysokość uposażania szkół oraz ich personelu przez poszczególne gminy. Niejednokrotnie wymuszał na wójtach podjęcie działań w tej kwestii i zwoływanie zebrań wiejskich. W wypadku zaś oporu z ich strony odwoływał się do naczelników powiatów. Uprawnienia do zatwierdzania etatu utrzymania szkół elementarnych ustalanego podczas zebrani gminnych i gromadzkich otrzymał naczelnik na mocy ustawy o utworzeniu dyrekcji naukowych. Dotyczyło to głównie sytuacji gdy gmina lub gromada występowała o założenie szkoły, jednocześnie podejmując zobowiązania co do jej utrzymania z środków wspólnoty samorządowej i ewentualnie składki szkolnej. Uchwały w tej sprawie musiał zatwierdzić naczelnik dyrekcji aby można było szkołę elementarną otworzyć.³³

Pierwszym naczelnikiem dyrekcji chełmskiej został mianowany Teofan Lebie-dincew profesor zwyczajny Akademii Duchownej w Kijowie. Podobnie jak pozostali niedawno mianowani naczelnicy dyrekcji naukowych podjął on działalność w początkach 1865 roku.³⁴ W ciągu 74 lat formalnego istnienia dyrekcji przewinęło się przez nią 8 naczelników. Rotacja na tym stanowisku nasiliła się szczególnie w początkach XX wieku. Najdłużej funkcję naczelnika sprawował P. G. Rublewskij – 13 lat oraz S. A. Markow – 9 lat. Najkrócej N. K. Dorofiejew – 2 lata i W. F. Ochrimienko – 3 lata. ³⁵ Ostatnim naczelnikiem dyrekcji był F.W. Korałłow pełniący wcześniej obo-

³¹ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4, Warszawa 1982, s. 186.

³² D. Szewczuk, *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2003, maszynopis pracy doktorskiej BG UMCS, s. 163-168.

³³ A. Okolski, *Wykład prawa...*, s. 380.

³⁴ K. Poznański, *Reforma szkolna...*, s. 290.

³⁵ Ustalone na podstawie corocznych wydań „Pamiętnoj Kniżki Lublinskoj Gubernii”.

wiązki inspektorskie w ChDN, a później naczelników dyrekcji siedleckiej i krótko lubelskiej.³⁶ Zmiany na stanowisku naczelnika dyrekcji obrazuje tabela nr 1.

Tabela nr 1. Naczelnicy ChDN w latach 1864-1918.

Imię i Nazwisko	Na stanowisku naczelnika w latach.
Teofan Gawriłowicz Lebedincew	1864 - 1871
Siergiej Aleksandrowicz Markow	1872 - 1881
Piotr Grigoriewicz Rublewskij	1882 - 1895
Władimir Awakumowicz Istomin	1896 - 1901
Iwan Iwanowicz Niedumow	1902 - 1906
Władimir Fiodorowicz Ochrimienko	1907 - 1910
Nikołaj Kuzmicz Dorofiejew.	1911 - 1913
Fiodor Wasiliewicz Korałłow	1913 - 1918

Źródło: Opracowane na podstawie *Pamiętniej Książki Lublińskiej Gubernii* z lat 1870-1912 oraz APL DS. Akta osobowe sygn. 1332.

Do prowadzenia ożywionej korespondencji zarówno ze zwierzchnikiem jakim był kurator okręgu oraz władzami administracji państwowej na terenie guberni, a także podległymi mu szkołami i nauczycielami potrzebował naczelnik personelu pomocniczego. Personel ten stanowili: referent, buchalter zajmujący się księgowością oraz urzędnik kancelaryjny - archiwariusz. Najważniejszą rolę po naczelniku dyrekcji odgrywał w kancelarii referent. Oprócz wyżej wymienionych i naczelnika dyrekcji przewidywano etat dla dwóch pisarzy i woźnego³⁷ Brak jednak śladów na to by w latach 70-tych XIX stulecia trzy ostatnie etaty były faktycznie wprowadzone. „Pamiętna Książka Lublińskiej Gubernii” wymienia poza naczelnikiem nazwiska pracujących w ChDN: referenta, buchaltera i archiwariusza.³⁸ Dopiero w latach 1894-1897 pojawia się tam informacja o dwóch pisarzach wyższego i niższego stopnia pracujących w kancelarii.³⁹ Stanowisko pisarza było jednak obsadzone i w okresie wcześniejszym. Pełnił je m.in. długoletni pracownik kancelarii ChDN O. Charłampowicz, z zawodu nauczyciel mianowany 1 IV 1884 roku pisarzem w kancelarii ChDN, który później awansował na archiwariusza a nawet został na krótko buchalterem.⁴⁰ Pisarze uważani byli za pracowników najemnych i z tego względu nie umieszczano ich nazwisk w oficjalnych wydawnictwach zawierających wykazy osób pracujących w różnego rodzaju instytucjach państwowych.

³⁶ APL, DS, Akta osobowe, sygn. 1332, k. 1-2, *Nominacja Korałłowa na naczelnika SDN z 30 XI 1910r.*; tamże, k. 145, *Nominacja Korałłowa na naczelnika LDN z 17 XII 1910r.*; tamże, k. 194-195, *Nominacja Korałłowa na naczelnika ChDN z 21 XII 1913r.*

³⁷ DPKP, t. 62, *Postanowienie Komitetu Urządzającego w sprawie etatu dyrekcji naukowych z 19 IX/1 X 1864 r.*, s. 450-455.

³⁸ *Pamiętna Książka Lublińskiej Gubernii*, wydania roczne za lata 1870-1893.

³⁹ Tamże, za 1894 r. s. 189 oraz za 1985 r. s. 188; za 1896 r. s. 189; za 1897 r. s. 189.

⁴⁰ APL, DS, Akta osobowe, sygn. 343, k. 446-454, *Formularny spisok o służbie O. A. Charłampowicza z 28 IV 1910 r.*

Po zmianach w zasięgu terytorialnym dyrekcji w 1913 roku naczelnik dyrekcji podjął starania o powiększenie osobowego stanu podległej mu kancelarii i poprawę warunków płacowych pracowników. Wystąpił o przyznanie etatu dla buchaltera z pensją 1200 rubli rocznie oraz zwiększenie pensji referenta do 1500 rubli rocznie. Wnioskował także o zwiększenie środków na utrzymanie dyrekcji i wynajem pomieszczeń. Etat na utrzymanie kancelarii dyrekcji i wynajem pomieszczeń dla jej potrzeb wynosił 1600 rubli, co zdaniem naczelnika było sumą zbyt małą, biorąc pod uwagę zakres spraw szkolnych i osobowych nauczycieli przez nią prowadzonych. Tym bardziej, że dyrekcja chełmska uzyskiwała zwiększenie środków na utrzymanie istniejących szkół oraz planowane otwarcie 210 nowych, a co za tym idzie wprowadzenia powszechnego nauczania w chełmskiej guberni. Przed kancelarią ChDN w związku z tym stanęła konieczność pozyskania odpowiednich budynków, zawierania umów o ich najmie, przekwalifikowania zwiększonych środków dla istniejących szkół, asygnowania pieniędzy na nowo otwarte szkoły, faktycznego utworzenia tych szkół i ich wyposażenia i wyznaczenia nauczycieli.⁴¹ Częściowo uwzględniono prośby naczelnika i doszło do zwiększenia liczby personelu kancelarii. W latach 1913-1915 poza naczelnikiem dyrekcji i inspektorami do personelu kancelarii mieli wchodzić: sekretarz (referent), buchalter, registrator i kierownik księgarni, archiwariusz oraz trzech pracowników najemnych.⁴²

W roku 1900 pojawiają się wśród pracowników dyrekcji inspektorzy szkół. Decyzją kuratora ONW zostały wydzielone w ChDN trzy rejony: pierwszy obejmował powiat lubelski, ale bez miasta Lublina, drugi obejmował powiaty hrubieszowski, zamojski i tomaszowski, trzeci podlegał bezpośrednio pod nadzór naczelnika ChDN i miał on obejmować Lublin oraz pozostałe powiaty guberni lubelskiej. Za trudnieni zostali dwaj inspektorzy: Tomaszewski i Czerwiakowski a trzeci rejon szkolny pozostał tymczasowo pod kuratelą naczelnika dyrekcji.⁴³ Dwa etaty na stanowiskach inspektorów szkół ludowych w dyrekcji chełmskiej funkcjonują w latach 1901-1905⁴⁴, a trzeci inspektor zostaje powołany w 1906 roku.⁴⁵ W lipcu 1907 roku Dyrekcja Chełmska była podzielona na rejony w sposób następujący: I rejon powiaty lubelski, lubartowski, nowo-aleksandryjski, janowski – inspektor Timofiej Iwanowicz Cisar; II rejon powiaty chełmski, hrubieszowski, krasnostawski – inspektor Jewstafij Osipowicz Czerwiakowski; III rejon powiaty zamojski, biłgorajski, tomaszowski – Fiodor Wasiliewicz Czerwiakowski.⁴⁶ Dyrekcja naukowa w połowie 1910 roku nadal była podzielona na trzy rejony inspektorskie. Inspektorem I rejonu obejmującego powiaty lubelski, lubartowski, nowo-aleksandryjski, janowski był Aleksander Iwa-

⁴¹ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 322, k. 1-2, *Naczelnik ChDN do kuratora KON z 11 XI 1913 r.*

⁴² M. Stankowa, *Chełmska Dyrekcja Szkolna. Wstęp do inwentarza*, APL, Lublin 1960, maszynopis, s. 3, 6.

⁴³ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 33, k.1-2, *Kurator ONW do naczelnika ChDN z 5 X 1900 r.*

⁴⁴ *Pamiętna Książka Lublińskiej Gubernii za 1901 r.*, s. 170 oraz za 1902 r. s. 228; za 1903 r. s. 182; za 1904 r. s.224, za 1905 r. s. 204.

⁴⁵ *Pamiętna Książka Lublińskiej Gubernii za 1906 r.*, s. 329.

⁴⁶ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 33, k. 97-98, *Naczelnik ChDN do kuratora ONW z dnia 20 VII 1907 r.*

nowicz Giljarowski. Podlegało mu 8 szkół ministerialnych, 112 gminnych i wiejskich, 10 kantoratów, 250 chederów, 64 szkoły prywatne.⁴⁷ Drugim rejonem szkolnym kierował Fidor Wasiliewicz Korałłow. Jego rejon obejmował powiaty chełmski, hrubieszowski, krasnostawski. Podlegało mu 12 szkół ministerialnych, 169 gminnych i wiejskich, 41 kantoratów, 134 chedery, 10 szkół prywatnych.⁴⁸ Inspektorem trzeciego rejonu był Fiodor Iwanowicz Triemko któremu podlegały szkoły w powiatach zamojskim, tomaszowskim i biłgorajskim. W jego rejonie znajdowało się 6 szkół ministerialnych, 112 gminnych i wiejskich, 61 chederów, 7 szkół prywatnych.⁴⁹

Naczelnik ChDN w początkach 1911 roku podjął starania aby kurator ONW zgodził się na wydzielenie jeszcze przynajmniej jednego dodatkowego rejonu szkolnego w dyrekcji oraz związany z tym etat inspektorski.⁵⁰ Decyzją kuratora ONW z dnia 1 VII 1912 roku zostały utworzone na terenie okręgu cztery nowe inspektoraty. Jeden z nich obejmujący powiaty hrubieszowski i tomaszowski, powstał na obszarze podlegającym dyrekcji chełmskiej. Kurator poprosił jednocześnie podległych mu naczelników dyrekcji i inspektora szkół m. Warszawy o informacje dotyczące obsady stanowisk inspektorów w poszczególnych rejonach. Uznał także za otwartą sprawę tworzenie na wniosek naczelników poszczególnych dyrekcji następnych rejonów szkolnych i powoływania ich inspektorów.⁵¹ Jak się okazało nowo utworzony etat inspektorski nie zaspakajał potrzeb, a naczelnik ponownie wnioskował o kolejny i stworzenie jeszcze jednego rejonu szkolnego.⁵²

Utworzenie nowego czwartego rejonu szkolnego w Chełmskiej Dyrekcji Naukowej przyniosło pewne zmiany w dotychczasowym podziale powiatów na rejonry szkolne. Konieczne było także ustalenie gdzie mają przebywać inspektorzy poszczególnych rejonów. Dodatkowo w związku z decyzją o utworzeniu guberni chełmskiej miało dojść do przejścia szkół z jej terenu pod zarząd Kijowskiego Okręgu Naukowego. Przewidywano że I i II rejon szkolny mają pozostać pod zwierzchnictwem ONW i wejść w skład nowoutworzonej Lubelskiej Dyrekcji Naukowej, a rejonry II i IV stanowić część zreorganizowanej Chełmskiej Dyrekcji Naukowej i znaleźć się w obrębie KON.⁵³ Ustalono więc że I rejonem szkolnym będzie kierował Giljarowski, któremu podlegała 1 szkoła maryjska, 123 elementarne, 42 prywatne, 1 talmud-tory w Lublinie, 209 chederów i 8 kantoratów w powiatach lubartowskim, lubelskim, nowoaleksandryjskim i janowskim. Triemko zarządzał w II rejonie 70 szkołami elementarnymi, 5 prywatnymi, 46 chederami w powiatach zamojskim i biłgorajskim. III rejonem administrował Michalienko a podlegało mu 131 szkół elementarnych, 4 prywatne, 47 chederów i 1 kantorat w powiatach hrubieszowskim i tomaszowskim (był to

⁴⁷ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 30, k. 51, *Swidienija o inspiektorach za 1910 god.*

⁴⁸ Tamże, k. 52, *Swidienija o inspiektorach za 1910 god.*

⁴⁹ Tamże, k. 53, *Swidienija o inspiektorach za 1910 god.*

⁵⁰ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 30, k. 68-69, *Naczelnik ChDN do kuratora ONW z 2 III 1911 r.*

⁵¹ Tamże, k. 30, *Kurator ONW do inspektora szkół m. Warszawy i naczelników dyrekcji z 12 V 1912 r.*

⁵² Tamże, k. 31, *Naczelnik ChDN do kuratora ONW z 21 V 1912 r.*

⁵³ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 30, k. 87-88, *Naczelnik ChdN do kuratora ONW z 28 VIII 1912 r.*

nowo wydzielony rejon). Inspektorem IV rejonu był Agranowski, któremu podlegały szkoła maryjska, 112 elementarnych, 5 prywatnych, 85 chederów i 35 kantoratów w powiatach chełmskim i krasnostawskim.⁵⁴

Zreorganizowana Chełmska Dyrekcja Naukowa została podporządkowana władzom Kijowskiego Okręgu Naukowego jeszcze przed rozpoczęciem funkcjonowania nowej guberni chełmskiej, utworzonej ze wschodnich powiatów guberni lubelskiej i siedleckiej, W nowej Chełmskiej Dyrekcji Naukowej wydzielono początkowo trzy rejony szkolne obejmujące tereny nowo powołanej guberni chełmskiej.⁵⁵ Już jednak w drugiej połowie 1913 roku została ona podzielona na cztery rejony szkolne obsadzone inspektorami.⁵⁶ Czwarty inspektor rejonu szkolnego zaczął w niej pracować już w lipcu 1913 roku. Nowym inspektorem był Głuzdowski mianowany przez Kuratora Kijowskiego Okręgu Naukowego. W związku z jego przybyciem oraz ustaleniem granic guberni chełmskiej, rozdzielono ponownie poszczególne powiaty pomiędzy rejony inspektorskie. Rejon I - włodawski został powierzony F. Triemce. W jego skład wchodziły szkoły z terenu gmin Cyców, Siedliszcze, Pawłów, Olchowiec, Staw, Bukowa, Świerże powiatu chełmskiego, gmina Dratów z powiatu lubartowskiego i cały powiat włodawski. Na miejsce zamieszkania inspektora wyznaczono Chełm. Drugi rejon - chełmski objął inspektor A. Agranowski. Podlegały mu szkoły z powiatu hrubieszowskiego oraz pozostałych gmin powiatu chełmskiego a także Rejowiec, Wojsławice, Rudka, Czajki i Łopiennik z dotychczasowego powiatu krasnostawskiego. Miejscem pobytu inspektora był Chełm. Natomiast III rejon tak zwany zamojski objął inspektor Głuzdowski, któremu jako miejsce pobytu wyznaczono Zamość. Należały do niego szkoły z terenu powiatu zamojskiego, biłgorajskiego i tomaszowskiego. Natomiast IV rejonem nazwanym bielskim kierował z miasta Biała inspektor Michalienko. Rejon obejmował szkoły z powiatów bielskiego, konstantynowskiego i radzyńskiego.⁵⁷ Michalienko został wkrótce przeniesiony na stanowisko inspektora do Łomżyńskiej Dyrekcji Naukowej,⁵⁸ a na jego miejsce przydzielono Jakowa Nikolajewicza Kutyrę wcześniej inspektora rejonu szkolnego w guberni siedleckiej. Ten po miesiącu został przeniesiony na stanowisko inspektora szkół Lubelskiej Dyrekcji Naukowej by w niecały rok później na początku listopada 1913 roku ponownie zostać mianowanym przez kuratora KON inspektorem szkół w ChDN.⁵⁹

Do połowy 1914 roku liczby inspektorów w Chełmskiej Dyrekcji Naukowej powiększyła się z czterech do pięciu. Zmieniła się częściowo obsada personalna tych

⁵⁴ Tamże, k. 92-94, *Wiedomości ob. inspektorskich uczastakach*.

⁵⁵ „Głos Lubelski”, nr 2, R. 1, 1913 r., s. 20.

⁵⁶ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 340, k. 102-105, *Brudnopis informacji naczelnika ChDN o zmianach osobowych w składzie dyrekcji i podległych jej szkołach od 1 X 1913 do 1 I 1914 roku dla potrzeb adres-kalendaria wydawanego przez Departament Heroldii przesłany do kuratora KON*.

⁵⁷ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 463, k. 1-2, *Naczelnik ChDN do inspektora szkół ludowych Triemko z 20 VII 1913 r.*

⁵⁸ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 243, k. 52, *Kurator ONW do naczelnika ChDN z 18 XII 1813 r.*

⁵⁹ APL, ChDS, Akta osobowe, sygn. 1572, k. 84-94, *Formularnyj spisok o służbie inspektora narodnych uczliszcz J. N. Kutyrą z 11 XI 1917 r.*

stanowisk. W połowie 1914 roku dotychczasowy inspektor szkół w guberni podolskiej Aleksiej Piotrowicz Juszkiewicz zostaje czasowo przeniesiony decyzją kuratora KON na takie same stanowisko do ChDN.⁶⁰ Juszkiewicz był nauczycielem mianowanym języka rosyjskiego, literatury i historii i geografii w lubelskim gimnazjum żeńskim.⁶¹ Interesujące jest, że mając niewielkie bo czteroletnie doświadczenie pedagogiczne został inspektorem rejonu szkolnego. Zazwyczaj mieli oni za sobą kilkanaście lat pracy w szkolnictwie lub administracji rządowej, Juszkiewicz jest pod tym względem wyjątkiem.

W pierwszych miesiącach wojny skład personalny inspektorów rejonów szkolnych był następujący. Inspektorem I rejonu - bielskiego obejmującego powiaty bielski i konstantynowski w miejsce Michalienki został inspektor J. N. Kutyr. W II rejonie - włodawskim obejmującym powiat włodawski i pięć gmin z powiatu chełmskiego na stanowisku inspektora pozostał F.I. Triemko. Na stanowisku inspektora III rejonu - chełmskiego w skład którego weszło 10 pozostałych gmin powiatu chełmskiego pozostał A.A. Agranowski. Inspektorem IV rejonu - hrubieszowskiego obejmującego powiat hrubieszowski został czasowo odkomenderowany z guberni podolskiej A. P. Juszkiewicz. W rejonie V - zamojskim w którego skład weszły powiaty zamojski, biłgorajski i tomaszowski inspektorem został Dymitr Iwanowicz Gołow.⁶² Skład osobowy inspektorów przedstawia tabela nr 2.

Tabela nr 2. Osoby pracujące jako inspektorzy rejonów szkolnych Chełmskiej Dyrekcji Naukowej w latach 1900-1917.

Nazwisko i Imię	Inspektor rejonu szkolnego w latach.
Tomaszewski Aleksander	1900 - 1904
Czerwiakowski Jewstafij Osipowicz	1900
Kopotiłow A. M.	1904 - 1905
Cisar Timofiej Iwanowicz	1905 - 1907
Czerwiakowski Fiodor Wasiliewicz	1907 - 1909
Michalienko Michaił Wasiliewicz	1907 – 1908; 1912-1913.
Giljarowski Aleksander	1909- 1912
Triemko Fiodor Iwanowicz	1909 - 1917
Korałłow Fiodor Iwanowicz	1910
Agranowski Aleksander Aleksandrowicz	1911 - 1918
Głuzdowski Wasilij Andrejewicz	1913 -
Kutyr Jakow Mikołajewicz	1914 - 1917
Juszkiewicz Aleksiej Piotrowicz	1914 - 1917
Gołow Dymitr Iwanowicz	1914 - 1915
Andriejenko Konstanty	1915

Źródło: *Pamjatna Knizka Lublinskoj Gubernii* z lat 1900-1912; APL, CHDS, Akta osobowe, sygn. 12, 32, 961, 1129, 1327, 1332, 1133, 1572, 1897, 3066.

⁶⁰ APL, ChDS, Akta osobowe, sygn. 1129, k. 47, *Kurator KON do naczelnika ChDN* z 21 VIII 1914 r.

⁶¹ APL, ChDS, Akta osobowe, sygn. 1133, k. 20-22, *Formularnyj spisok o służbie A. P. Juszkiewicza* z X 1910 r.

⁶² APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 241, k. 2, *Wiedomosti o inspiektorach* z 1 VII 1914 r.

Do obowiązków inspektora szkół należało wizytowanie znajdujących się na podległym mu terenie szkół elementarnych, cerkiewno-parafialnych i *gramoty*, chederów żydowskich, kantoratów ewangelickich, ochronek oraz szkół prywatnych. Ze swoich wizytacji przedstawiali oni naczelnikowi protokoły powizytacyjne i sprawozdania. Zawierały one dane dotyczące liczby odwiedzonych szkół, podawano w nich informacje o ilości uczniów, wyposażeniu szkoły, stanie budynku szkolnego.⁶³ Wizytacje szkół rozpoczęli inspektorzy już w połowie stycznia 1901 roku.⁶⁴ Takie wyjazdy trwały niekiedy po kilka tygodni.⁶⁵ Wizytowanie szkół wymagało częstych wyjazdów w teren i konieczność opłacania podwód. Inspektorzy nie mogli przy tym korzystać z niższej taryfy dla urzędników państwowych. Wystąpienie tej sprawie naczelnika do gubernatora lubelskiego nie przyniosło efektu.⁶⁶ Gubernator uznał że, prawo takie posiada jedynie wojsko, oficerowie, odkomenderowani na wojnę, oraz komisje poborowe podczas poboru rekruta, tym bardziej że inspektorzy szkół pobierają na swe podróże służbowe 500 rubli przeznaczonych właśnie na podwozy i konie pocztowe.⁶⁷ Swoje obowiązki w zakresie wizytacji inspektorzy wypełniali do czasu ewakuacji guberni chełmskiej latem 1915 roku. Inspektor Triemko w drugiej połowie 1914 roku zdążył odwiedzić w powiatach chełmskim i włodawskim 65 szkół i 26 kantoratów, a w pierwszej połowie 1915 roku na wszystkich 278 szkół elementarnych rządowych w jego rejonie odwiedził 96, oraz 2 szkoły prywatne, 10 kantoratów na 47 istniejących oraz 10 chederów na 107 będących w jego rejonie.⁶⁸

Naczelnik dyrekcji przekazywał inspektorom rejonów szkolnych także informacje o udzielonych zezwoleniach na otwarcie nowych szkół m.in. chederów.⁶⁹ Zawiadamiał także inspektorów o przeprowadzanych remontach budynków szkolnych jeśli otrzymał powiadomienie o tym ze strony samorządu lub administracji gubernialnej.⁷⁰

⁶³ Sprawozdania dotyczące liczby odbytych przez inspektorów wizytacji znajdują się m.in. w: APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 26, k.1; sygn. 27, k. 1; sygn. 28, k. 1-2, 83-96; sygn. 29, k. 1-5; sygn. 30, k. 1-2; sygn. 31, k. 1-2, 8, 12-13, 20-21, 64-70; sygn. 239, k. 4-7, 9-11, 49-52; sygn. 242, k. 1-3. sygn. 455, k. 1-8.

⁶⁴ Tamże, k. 25, *Inspektor I rejonu do naczelnika ChDN z 12 I 1901 r.*

⁶⁵ Tamże, k. 47, *Inspektor I rejonu do naczelnika ChDN z 9 II 1901 r.*

⁶⁶ Tamże, k. 59-60, *Naczelnika ChDN do gubernatora Lubelskiego z 20 X 1910 r.*

⁶⁷ Tamże, k. 61-62, *Gubernator lubelski do naczelnika ChDN z 2 VI 1911 r.*

⁶⁸ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 243, k. 226-229, *Spis szkół wizytowanych przez inspektora Triemko w II półroczu 1914 r.*; tamże, k. 247-251, *Informacja o liczbie szkół wizytowanych przez inspektora Triemko w pow. chełmskim i włodawskim w I półroczu 1915r. i spis tych szkół.*

⁶⁹ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 33, k. 63, *Naczelnik ChDN do inspektora I rejonu z 23 VII 1901r.* Informuje o powstaniu w Turobinie chederu otwartego przez Dawida Tajgta i Chaima Akermana – tamże, k. 74. Podobne pismo z 22 VIII 1901 r. O funkcjonowaniu od 20 VII chederu w Opolu dla 40 uczniów otwartego przez Wigdora i Goldberga.

⁷⁰ Tamże, k. 71, *Naczelnik ChDN do inspektora I rejonu z 8 VIII 1901 r informujące o remoncie budynku szkoły w Annopolu.*

Zajmowali się także inspektorzy problemami nauczycieli. Interweniowali u naczelnika w wypadkach gdy nie wypłacano nauczycielom pensji. Takim szczególnym przypadkiem było niewypłacanie przez dwa miesiące pensji nauczycielce z Lublina Ludmile Sokołowej, która opiekowała się ciężko chorym inspektorem szkół Sokołowem.⁷¹

Inspektorzy informowali również naczelnika o stanie budynków odwiedzanych szkół, a ich sugestie był często podstawą do wszczynania starań o remonty przez naczelnika u władz administracyjnych. Przykładem mogą tu być starania naczelnika ChDN u komisarza ds. włościańskich powiatu hrubieszowskiego w sprawie remontu szkoły w Mirczu. Budynek był zapuszczony i dawno nieremontowany, co zostało zauważone podczas wizytacji szkoły przez inspektora szkół. Pomimo tego praca szkolno-wychowawcza miejscowego nauczyciela Zbożnego uzyskała pozytywną ocenę inspektora, który jednocześnie zwrócił uwagę, że miejscowe władze gminne nie dbają należycie o potrzeby szkoły i źle traktują pracującego w niej nauczyciela. Inspektor za pośrednictwem naczelnika drogą służbową prosił by komisarz zwrócił uwagę władzom gminy na potrzeby szkoły, a gdyby to nie odniosło skutku sugerował zwrócenie się do gubernatora.⁷²

Zgodnie z instrukcją z 1911 inspektorzy mieli obowiązek nie później niż do 15 I przedstawiać naczelnikowi wszystkie kwity o uiszczeniu opłaty w wysokości 90 kopiejek przez rodziców dzieci, którzy nie należą do szkolnych towarzystw zajmujących się utrzymaniem szkół wiejskich i gminnych. Informować każdorazowo naczelnika o czasie i miejscu egzaminów kończących naukę w szkole elementarnej. Wydawać świadectwa o jego zdaniu i ukończeniu szkoły elementarnej opatrzwszy swoją pieczęcią i podpisem, prowadzić kontrole ich wydawania i numerować. Po ukończeniu zaś egzaminów zawiadamiać naczelnika o liczbie zdających oraz tych którzy otrzymali świadectwa ukończenia szkoły z dołączonym wykazem szkół z których osoby zdające pochodziły i listą osób które wyróżniły się podczas egzaminu. Egzamin miała prowadzić komisja złożona z osób wyznaczonych przez inspektora pod jego lub wskazanej przez niego osoby kierownictwem. Nagrody książkowe otrzymywane przez zdających za pozytywnie zdany egzamin miał przyznawać po części inspektor oraz wójt gminy ale za rozporządzeniem inspektora. Inspektorzy mieli również zgodnie z paragrafem 40, dotyczącym remontów i budowy pomieszczeń szkolnych, wziąć na siebie obowiązki z tym związane jeśli chodzi o kontakty z miejscowymi władzami. Niemniej gdyby okazało się, że ich współdziałanie z władzami powiatów nie układa się pomyślnie wówczas ich obowiązkiem było informowanie o tym naczelnika dykcji, który podejmował interwencję u gubernatora. Poza tym ustalono, że zgodnie z paragrafem 46 tejsze instrukcji nauczyciele mieli obowiązek składać w grudniu sprawozdanie naczelnikowi za rok kalendarzowy, a w czerwcu

⁷¹ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 33, k. 89, *Inspektor II rejonu do naczelnika ChDN z 29 XI 1906 r.*

⁷² Tamże, k. 108-110, *Naczelnik ChDN do komisarza ds. włościańskich powiatu hrubieszowskiego z 28 IV 1912 r.*

inspektorowi za rok szkolny. Swoje sprawozdania z kontroli szkół inspektorzy zobowiązani byli przedstawiać za cały rok kalendarzowy między 1 a 15 grudnia, a za każdy miesiąc podczas roku szkolnego nie później niż między 5 a 10 każdego następnego miesiąca. W tym drugim rodzaju sprawozdań mieli umieszczać informacje dotyczące stanu wizytowanej szkoły, jej potrzeb, umiejętności dzieci oraz ich liczby. Obowiązkiem inspektora stała się także opieka nad praktykami 6-miesięcznymi w szkołach. Wyznaczał on miejsce odbywania 6-miesięcznej praktyki przez osoby posiadające świadectwo ukończenia 4-klas żeńskiego gimnazjum i progimnazjum. Nadzorował jej przebieg a po ukończeniu praktyki wydawał opinię o praktykantce. Inspektor przekazywał naczelnikowi dyrekcji dokumentację praktyki w postaci prac pisemnych, konspektów, dziennika praktyk, z zaznaczeniem jak zostały przeprowadzone końcowe lekcje próbne.⁷³

Na wniosek naczelników dyrekcji w lutym 1912 roku, w związku z brakami kadrowymi w etatach kancelaryjnych, przekazano część bieżących spraw szkół inspektorom. Kurator polecił by naczelnicy dyrekcji wspólnie z inspektorami ustalili jakie konkretnie akta i sprawy przekazać w zarząd inspektorom, którzy zgodnie z nowym zarządzeniem otrzymali pieniądze na prowadzenie własnej kancelarii.⁷⁴ W sprawie tej naczelnik ChDN podjął korespondencję z podległymi mu inspektorami prosząc ich o wydanie opinii.⁷⁵ Opierając się na ich propozycjach zaproponował kuratorowi, że przekaże inspektorom sprawy związane z mianowaniem, przemieszczaniem i zwalnianiem nauczycieli oraz katechetów szkół elementarnych w poszczególnych rejonach, a także związane z tym pensje i emerytury. Oprócz tego prawo dysponowania przez inspektorów sumami ze skarbu państwa przeznaczonymi na utrzymanie szkół gminnych oraz wiejskich i zatwierdzanie rocznych sprawozdań o wydatkowaniu pieniędzy na utrzymanie tych szkół. Zatwierdzanie decyzji gminnych i wiejskich zebrań podjętych w sprawach remontu, utrzymania i budowy nowych szkół jak też postanowień komitetów budowy lub remontu szkół już istniejących jak i składu wspomnianego komitetu. Wreszcie dopuszczanie i zatwierdzanie nauczycieli szkół prywatnych III kategorii jak też planu zajęć w tych szkołach.⁷⁶

Wiele decyzji, związanych z funkcjonowaniem dyrekcji, było podejmowanych podczas wspólnych posiedzeń naczelnika i podległych mu inspektorów. Zajmowano się podczas tych spotkań różnego rodzaju sprawami związanymi z działalnością dyrekcji. Podejmowano podczas nich kwestie: rozwoju sieci szkolnej, kompetencji inspektorów, kontaktów z administracją szczególnie szczebla gminnego, egzaminów kończących edukację na szczeblu szkół elementarnych oraz ogólnego stanu kultury pedagogicznej nauczycieli.

⁷³ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 17, k. 16-17, *Naczelnik ChDN do kuratora ONW z 11 VIII 1911 r.*

⁷⁴ Tamże, k. 1-2, *Kurator ONW do inspektora szkół m. Warszawy i naczelników dyrekcji z 18 II 1912 r.*

⁷⁵ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 17, k. 3-4, *Naczelnik ChDN do inspektorów I, II i III rejonu szkolnego z 1 III 1912r.*; tamże, k. 6-7, *Inspektor III rejonu do naczelnika ChDN z 2 IV 1912 r.*; tamże, k. 8, *Inspektor I rejonu do naczelnika ChDN z 2 IV 1912 r.*; tamże, k. 9-10, *Inspektor II rejonu do naczelnika ChDN z dnia 3 IV 1912 r.*

⁷⁶ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 230, k. 375, *Naczelnik ChDN do kuratora ONW z 7 IV 1912 r.*

Szczególny charakter miały zebrania inspektorów u naczelnika ChDN w 1912 roku, poświęcone sieci szkolnej guberni siedleckiej i lubelskiej, na terenach które miały wejść w skład przygotowywanej do wydzielenia guberni. Uczestniczyło w nim oprócz naczelnika ChDN N.K. Dorofiejewa trzech inspektorów z terenu dyrekcji: A.I. Giljarowski, F.I. Triemko, A.A. Agranowski oraz naczelnik Siedleckiej Dyrekcji Naukowej F.W. Korallów. Obecność tego ostatniego była związana z omawianiem przyszłej sieci szkolnej w projektowanej guberni chełmskiej w skład której miały wejść szkoły podległe dotychczas Siedleckiej Dyrekcji Naukowej. Zastanawiano się ile nowych szkół należałoby otworzyć, biorąc pod uwagę dotychczasową sieć szkolną i dane statystyczne z 1910 roku i zakładając roczny przyrost ludności i dzieci w wieku szkolnym w wysokości 1,5 % oraz współuczestniczenie gmin w otwieraniu nowych szkół.⁷⁷ Uznano za nierealne aby budynki dla nowo powstających szkół można było pozyskać bezpłatnie, a za lepsze rozwiązanie przyjęto wydzierżawianie na okres do 10 lat za 50-100 rubli rocznie potrzebnych pomieszczeń. Etat na utrzymanie szkoły 1-klasowej otrzymywany ze skarbu państwa przyjęto w wysokości 700 rubli, a szkoły 2-klasowej 1400 rubli. Uznano za konieczne zwrócenie się do gubernatora w sprawie zabezpieczenia gruntów dla szkół zarówno mających powstać jak i istniejących, a nie posiadających ziemi, tak aby każda szkoła 1-klasowa posiadała nie mniej niż 1 morgę działki, a szkoła 2-klasowa nie mniej niż 2 morgi. Według przybliżonych obliczeń planowano utworzenie 250 nowych szkół na Podlasiu i 650 na Chełmszczyźnie czyli w sumie 900 szkół w całej projektowanej do wydzielenia guberni chełmskiej.⁷⁸

W skład projektowanej sieci szkolnej miały wejść również szkoły przycerkiewne (cerkiewno-parafialne i *gramoty*) oraz kolejowe, ale nie przewidywano ich uwzględniania w planach finansowych. Natomiast szkoły prywatne nie chciano w tej sieci uwzględnić z tego względu, że nauka w nich nie odbywała się w języku państwowym i pobierano opłaty za naukę. Przewidywano, że wprowadzenie powszechnego nauczania nastąpi w ciągu 10 lat. Zaznaczono jednak, że wymagało to oprócz przygotowania terenu na projektowane szkoły również funduszy na budowę (90 szkół rocznie) i zabezpieczenia udziału miejscowej ludności w ich utrzymaniu. Zwiększenie ilości inspektorów z 4 do 6, a później w miarę wprowadzania w życie projektu corocznie o jednego inspektora i nauczycieli. Tymczasem w warunkach ówczesnych seminaria nauczycielskie białskie i chełmskie kończyło rocznie 50-55 osób, a więc zbyt mało w stosunku do potrzeb projektu rozbudowy szkół elementarnych.⁷⁹

Przy układaniu sieci szkolnej miano kierować się granicami administracyjnymi gmin i tak projektować powstawanie nowych szkół by szkoła 2-klasowa była co

⁷⁷ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 30 a, k.1-3, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3 IV 1912 r.*

⁷⁸ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 30 a, k. 4, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3 IV 1912 r.*

⁷⁹ Tamże, k. 5, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3 IV 1912 r.*

najmniej jedna w gminie, a do szkół 1-klasowych uczęszczało od 26 do 74 dzieci. Porządek otwierania corocznego kolejnych 90 szkół uznano za zależny od możliwości pozyskania pomieszczeń i potrzeb miejscowej społeczności. Na pierwsze miejsce wysunięto tworzenie szkół w powiatach i gminach z ludnością mieszaną etnicznie i religijnie, uznając te miejscowości za „punkty bojowe” gdzie otwarcie szkół jest koniecznością. Nowo otwierane szkoły miały być wyposażane w meble szkolne i pomoce naukowe za kwoty będące w dyspozycji naczelnika dyrekcji. Sporządzenie projektu sieci szkolnej zostało powierzone inspektorom w podległych im rejonach.⁸⁰ Projekt sieci miał być przygotowany przez inspektorów do 1 IX 1912 roku, a naczelnik miał go przedstawić kuratorowi Okręgu Naukowego Warszawskiego nie później niż 25 IX 1912 roku. Przy projektowaniu sieci inspektorzy byli zobowiązani kierować się granicami guberni chełmskiej według projektu przedstawionego Dumie Państwowej i rozpatrywanego przez jej komisje. Dla budowy nowych szkół nie przewidywano powołania specjalnego funduszu. Zakładano jedynie, że o ile będą pieniądze ze skarbu państwa na utrzymanie szkół w przewidzianej wysokości to wówczas zwolnione w ten sposób kwoty wydawane przez miejscowe gminy na utrzymanie szkół będą one mogły przeznaczyć na specjalny miejscowy fundusz budowlany, włączając do niego dochody z dzierżawy działek ziemi będących własnością szkół.⁸¹

Konieczne było również określenie kompetencji inspektorów. Uznano, że inspektorzy powinni w podległym sobie rejonie kontrolować czy wpływają opłaty za naukę dzieci od ich rodziców, szczególnie tych, którzy zalegali ze składką szkolną. Corocznie nie później niż do 15 I mieli inspektorzy przedstawiać kwity świadczące o płaceniu składki szkolnej do kontroli w kancelarii dyrekcji. Do obowiązków inspektorów należało ustalanie porządku egzaminów końcowych w szkołach elementarnych, ich terminu oraz miejsca. Mieli wydawać świadectwa ukończenia szkół 1-klasowych i 2-klasowych ze swoim podpisem i pieczęcią, a także je kontrolować oraz numerować. Zarówno o czasie i miejscu egzaminu jak też o liczbie zdających oraz nagrodzonych za otrzymane podczas niego oceny inspektor miał obowiązek powiadamiać naczelnika dyrekcji. Inspektor oprócz tego ustalał skład komisji egzaminacyjnej i decydował o przyznaniu części nagród książkowych, a resztę przyznawał wójt gminy.⁸²

Inspektor miał zajmować się sprawami remontów i budowy szkół elementarnych na szczeblu władz administracyjnych gminnych i powiatowych. Decydować o wydawaniu pieniędzy na potrzebny remont i wyposażenie szkół. Natomiast do gubernatora mógł inspektor zwracać się jedynie za pośrednictwem naczelnika dyrekcji, podobnie przy nieterminowych wypłatach dla nauczycieli i nieporozumieniach mię-

⁸⁰ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 30 a, k. 6, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3 IV 1912 r.*

⁸¹ Tamże, k. 7, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3 IV 1912 r.*

⁸² APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 30 a, k. 8-9, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3-5 IV 1912 r.*

dzy władzami gminy a nauczycielami był zobowiązany informować o powyższych przypadkach naczelnika i przez niego kontaktować się w tych sprawach z władzami. Inspektorzy mieli otrzymywać od podległych im nauczycieli dwa razy do roku w grudniu i czerwcu sprawozdania, które po dołączeniu do nich ogólnej oceny dokonań i potrzebnych zmian przesyła naczelnikowi dyrekcji. O odbytych wizytacjach miał obowiązek inspektor powiadamiać naczelnika comiesięcznym raportem zawierającym informacje o poczynionych obserwacjach oraz listę odwiedzonych szkół i nauczycieli. Roczne sprawozdanie z wizytacji miał przedstawiać inspektor naczelnikowi między 1 a 15 VIII, by ten mógł sporządzić zbiorcze sprawozdanie dla całej dyrekcji.⁸³

Inspektorzy otrzymali także prawo do zatwierdzania nauczycieli języka rosyjskiego w chederach żydowskich. Ustalono, że mogą wydawać zgody na przeniesienie chederów z jednego domu do drugiego lub innej miejscowości w podległym im rejonie. Przyjmować podania o zezwolenie na otwarcie chederów, zbierać potrzebne informacje o osobach, które o to występują i przekazywać naczelnikowi do zatwierdzenia i wydania świadectwa na otwarcie szkoły. W stosunku do cheder znajdujących się w rejonie danego inspektora, miał on obowiązek ich wizytowania, prowadzenia statystyki, co do liczby osób uczących się, oraz wypełniania obowiązków przez nauczających *metamedów*, a raz do roku nie później niż 25 XII przedstawiać sprawozdanie na ten temat naczelnikowi dyrekcji. Podobne sprawozdania z wizytacji miał przedstawiać inspektor jeśli chodzi o kantoraty ewangelickie, których pracę także kontrolował. Inspektorzy mieli również prowadzić sprawy kantoratów ewangelickich, jeśli chodzi o kontakty z miejscowymi władzami w sprawach dotyczących ich funkcjonowania. Wraz z miejscowymi pastorami ustalać kto może w nich uczyć i wyrażać zgodę na zatwierdzenie nauczycieli informując o powyższym naczelnika dyrekcji.⁸⁴

Oprócz powyższych zadań inspektorzy zobowiązani zostali do przedstawiania corocznych sprawozdań obejmujących liczbę uczniów, nauczycieli, wyposażenia klas, stanu budynków szkolnych, zdrowia i chorób do 25 XII. Podobne dane mieli również przedstawiać jeśli chodzi o stan szkół prywatnych, chederów i kantoratów. Zobowiązano inspektorów do zbierania informacji o potrzebach szkół i oświaty ludowej i przedstawianie ich nie później niż 1 III i 1 IX naczelnikowi dyrekcji. Podobne informacje inspektorzy mieli zbierać na temat potrzeb bibliotek szkolnych, przedstawiając sprawozdania o tym i występując o pieniądze. Inspektorzy mieli także występować do naczelnika o nagrody za pracę dla nauczycieli w formie medali czy pieniędzy (do 75 rubli).⁸⁵

⁸³ Tamże, k. 9, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3-5 IV 1912 r.*

⁸⁴ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 30 a, k. 10, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3-5 IV 1912 r.*

⁸⁵ Tamże, k. 10-11, *Protokół z posiedzenia w kancelarii ChDN odbytego w dniu 3-5 IV 1912 r.*

Podczas zebrania inspektorów Chełmskiej Dyrekcji Naukowej pod przewodnictwem naczelnika tejże dyrekcji F. W. Korallowa w dniach 31 marca i 1 kwietnia 1914 roku omawiano sprawy dotyczące egzaminów w szkołach elementarnych. Zająto się również problematyką działań, które należy podjąć dla podniesienia kultury ogólnej i pedagogicznej nauczycieli, rolą nauczania miejscowej historii, sprawą ogólnorosyjskiego zjazdu katechetów oraz kursów dla nauczycieli. Dyskutowano także o problemach związanych z rozwojem sieci szkolnej, wyposażeniem nowych szkół i działalnością szkół już istniejących. Z inspektorów w zebraniu uczestniczyli: inspektor I rejonu F. I. Triemko, inspektor II rejonu A. A. Agranowski, inspektor III rejonu D. I. Gołow, inspektor IV rejonu J. N. Kutyr, inspektor V rejonu A. P. Juszkiewicz.⁸⁶

W kwestii egzaminów w szkołach elementarnych, które podzielono na przejściowe (*pieriewodnyje*) i końcowe (*wypusknyje*) uznano, że te pierwsze dające prawo do dalszej nauki w ramach szkoły elementarnej przeprowadza komisja złożona z miejscowego nauczyciela, katechety, nauczyciela z pobliskiej szkoły i przedstawiciela administracji oraz wedle życzenia mogą w nim uczestniczyć również rodzice. Po zakończeniu egzaminu komisja jest zobowiązana sporządzić protokół z zaznaczeniem: kto brał udział w jej pracy, listą uczniów poddanych egzaminowi oraz zaznaczoną przy każdym zdającym decyzją o przejściu do wyższego oddziału. Protokół powyższy winien pozostać w szkole, a inspektor podczas wizytacji otrzymać go do wglądu. Jeśli chodzi o egzaminy końcowe w szkole elementarnej ustalono ich termin: w osadach i wsiach na maj, w miastach zaś zakończyć się one miały jednocześnie z egzaminami w szkołach średnich. Podkreślono, że brać w nich ma udział jako przewodniczący komisji inspektor rejonu szkolnego. W celu ułatwienia mu wykonywania tej czynności zadecydowano, że zostaną wybrane szkoły w których będą odbywały się takie egzaminy. Uczniowie ze szkół okolicznych chcący zdać egzamin końcowy musieli więc udać się w ustalonym dniu do wyznaczonej miejscowości. Punkty, gdzie taka komisja miałaby odbywać egzamin, inspektorzy mieli przedstawić naczelnikowi, biorąc pod uwagę przy ich ustalaniu aby przystępowały w nich do egzaminu w miarę jednakowe liczby uczniów. Egzamin składał się z części pisemnej i ustnej. Obejmowała on pracę pisemną i dyktando z języka rosyjskiego ze „Sbornika Diktandow” autorstwa Litwiczenki oraz pracę pisemną z arytmetyki polegającą na rozwiązywaniu pięciu zadań matematycznych. Części ustna obejmować miała znajomość religii i języka cerkiewno-słowiańskiego, sprawdzane czytaniem tekstu w tym języku, oraz umiejętnością przekładu Ewangelii na język rosyjski, egzamin z języka rosyjskiego obejmujący czytanie i streszczenie ustne czytanki, gramatykę, deklamowanie wiersza lub baśni i odpowiedzi na pytania z nimi związane. Oprócz tego

⁸⁶ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 240, k. 1-13, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

sprawdzano znajomość geografii i historii koniecznie z wykorzystaniem map, oraz zadawano pytania dotyczące śpiewu i gimnastyki, a także rękodzieła.⁸⁷

Ustalono także działania, które należy podjąć dla podniesienia kultury ogólnej i pedagogicznej nauczycieli szkół elementarnych, gdyż

[...] nauczyciele są nieraz jedynym nosicielem kultury, światła bożego i idei państwowej będąc przewodnikiem dla rosyjskiej świadomości wśród mas ludowych.⁸⁸

Uznano więc za konieczne rozwój bibliotek nauczycielskich i uzupełnienie ich czasopismami takimi jak: „Plodowodstwo”, „Rodnik”, „Solnyszko”, „Wospitanije i Obuczienije”, „Rodnaja Strana” i gazetami „Chołmskaja Ruś”, „Sielskij Wiestnik” oraz pozycjami z klasyki rosyjskiej literatury, książek popularnonaukowych, historycznych i traktujących o geografii Rosji oraz pozycji metodycznych. Oprócz wymienionych wyżej działań inspektorzy mieli spotkać się z nauczycielami w swoich rejonach na wspólnych zebraniach dla zebrania informacji na temat praktyk nauczycielskich i potrzebnych zmian w ich odbywaniu i przygotowaniu praktykantów. Ustalono, że należy zorganizować wycieczkę grupową dla nauczycieli po Rosji pod kierownictwem i nadzorem władz dyrekcji.⁸⁹

Podkreślono konieczność wprowadzenia miejscowej historii w nauczaniu w celu walki z polskim zafałszowaniem jej i pokazaniem prawdziwej przeszłości Chełmszczyzny. Aby lepiej to uczynić wskazano na potrzebę wydania krótkiej historii Chełmszczyzny za zgodą kuratora KON i postanowiono zwrócić się do niego w tej sprawie.⁹⁰

Omówiono również sprawę wysłania katechetów prawosławnych na Ogólnorosyjski Zjazd Katechetów Szkół Cerkiewnych i Ziemskich w sierpniu 1914 roku organizowany przez Święty Synod. Zdecydowano też o wysłaniu 11 nauczycieli szkół elementarnych z różnych powiatów na kurs ogrodnictwa, pszczelarstwa, hodowli jedwabników i technicznego przetwarzania płodów rolnych i owoców. Uznano za zasadne przedstawienie do nagrody nauczycieli szkół w których odbyły się egzaminy końcowe i uczniowie osiągnęli na nich pozytywne oceny.⁹¹

Przedstawiono podczas zebrania poglądy gubernatora chełmskiego oraz wójtów gmin na temat tworzonej sieci szkolnej. Aby przyspieszyć jej rozwój wskazano za celowe zachęcanie przez inspektorów osób prywatnych do budowy budynków szkolnych pod wynajem na okresy 6-10 lat, za czynszem rocznym od 60 do 100 rubli.

⁸⁷ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 240, k. 1-3, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

⁸⁸ Tamże, k. 1-2, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

⁸⁹ Tamże, k. 3-5, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

⁹⁰ Tamże, k. 5, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

⁹¹ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 240, k. 6-7, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

Naczelnik zalecił inspektorom zebranie informacji o tym, które szkoły i w jakim rozmiarze mają działki ziemi i sporządzenie ich inwentarza. Przypomniał również o konieczności zwracania przez nauczycieli uwagi na stan higieny uczniów oraz obowiązku uczęszczania do cerkwi. Zwrócono także uwagę na potrzebę wyposażenia szkół w latarnie magiczne (rzutniki przeźroczy) i zapoznania słuchaczy seminarium nauczycielskiego z projektorami kinematografu.⁹²

Bardzo ważnym problemem poruszonym podczas obrad była skarga inspektorów na to, że dzieci żydowskie nie chodzą do szkół w piątki i soboty, co powoduje konieczność powtarzania materiału przez nauczyciela. Naczelnik dyrekcji polecił kierować się zarządzeniem Senatu z 26 X 1901 roku mówiącym, że Żydzi nie są wolni w soboty od zajęć w szkole i mają obowiązek w nich uczestniczyć, w tym pisać prace pisemne. Na jego podstawie uznał, że jeśli dziecko żydowskie w te dni nie chodzi do szkoły to należy je z niej usunąć.⁹³ Podjęto również wytyczne co do zapytania ile lat uczeń może być w jednym oddziale, gdyż są przypadki, że od 3 do 5 lat. Powołując się na rozporządzenia, uznano za konieczne wyjaśnić, że w jednym oddziale uczeń może uczyć się tylko dwa lata. Przedłużenie nauki na trzeci rok w razie braku promocji mogło nastąpić wyłącznie za zgodą inspektora rejonu szkolnego jeśli wpłynęła na jego ręce prośba rodziców ucznia.⁹⁴

Dotychczasowe kompetencje inspektorów rozszerzono dodatkowo decyzją kuratora KON w 1914 roku. Inspektorom powierzono bezpośredni nadzór i kierowanie sprawami szkolno-wychowawczymi. Nałożono na nich obowiązek poszukiwania odpowiednich kandydatów na nauczycieli i zezwalania im na pracę w szkołach elementarnych. Inspektorzy, podejmując takie decyzje, mieli obowiązek zachowania szczególnej ostrożności przez oficjalne potwierdzanie prawomyślności kandydata u władz administracyjnych guberni. Sprawdzali również czy dana osoba spełnia inne warunki konieczne do zadawalającego wypełnienia obowiązków nauczyciela.⁹⁵

W sytuacji, gdy na miejsce odwołanego inspektora nie mianowano szybko następcy, lub na jego przyjazd należało oczekiwać dłuższy czas, naczelnik dyrekcji mógł wyznaczyć tymczasowego zastępcę. Przypadki tymczasowego pełnienia obowiązków inspektora rejonu są rzadkie. Mamy z taką sytuacją do czynienia na przełomie 1910/11 roku po odwołaniu inspektora rejonu szkolnego F. Korałłowa mianowanego naczelnikiem SDN. Naczelnik ChDN za przyzwoleniem kuratora polecił inspektorowi zarządzającemu seminarium nauczycielskim chełmskim S. Dejniecie tymczasowe pełnienie obowiązków inspektora rejonu szkolnego do przybycia nowego inspektora.⁹⁶ Powyższy przypadek wskazuje, że taka osoba która w zastępstwie

⁹² Tamże, k. 7-9, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

⁹³ Tamże, k. k. 9-10, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

⁹⁴ APL, ChDS, Akta ogólne, sygn. 240, k. 13, *Protokół zebrania inspektorów szkół ChDN odbytego w dniach 31 III i 1 IV 1914 r.*

⁹⁵ APL, ChDS, Akta ogólne sygn. 463, k. 24, *Kurator KON do dyrektorów szkół ludowych z 30 I 1914 r.*

⁹⁶ APL, DS, Akta osobowe, sygn. 12, k. 22, *Naczelnik ChDN do kuratora ONW z 30 I 1911 r.*

pełniła funkcję inspektora, musiała posiadać nie tylko odpowiednie doświadczenie zawodowe ale też być w opinii naczelnika godna zaufania.

Natomiast w przypadku nieobecności naczelnika dyrekcji lub wakatu na tym stanowisku jego obowiązki pełnił czasowo wyznaczony przez kuratora okręgu inspektor. Funkcją taką został obarczony w połowie 1910 roku inspektor Giljarowski. Pełnił on zgodnie z decyzją kuratora obowiązki naczelnika do czasu przybycia mianowanego na to stanowisko N. K. Dorofiejewa (wcześniej naczelnika dyrekcji płockiej).⁹⁷ Dwukrotnie zastępował naczelnika inspektor Agranowski. Po pierwszy raz w 1911 roku zastąpił on Dorofiejewa gdy ten wyjechał na urlop. Kurator zezwolił by Agranowski na czas pełnienia obowiązków naczelnika dyrekcji przeniósł się do Lublina. Poleciał jednocześnie inspektorowi by nadal nadzorował szkoły w podległym rejonie.⁹⁸ Z drugim przypadkiem mamy do czynienia na początku 1914 roku gdy Agranowski zastępował naczelnika Korałowa, który udał się do Kijowa.⁹⁹ Podczas wojny naczelnika Korałowa kilkakrotnie zastępował inspektor A. P. Juskiewicz. Pełnił on jego obowiązki od sierpnia do października 1916 roku.¹⁰⁰ Następnie pod koniec 1916 roku, gdy naczelnik wizytował ewakuowane szkoły: chełmską maryjską szkołę żeńską znajdującą się w Odessie oraz leśnieńską wyższą szkołę elementarną przewiezioną do monasteru w powiecie sorokskim guberni besarabskiej.¹⁰¹ Ostatni raz zastąpił naczelnika ChDN w czerwcu i lipcu 1917 roku, gdy ten został przez władze zwierzchnie oddelegowany do zajęcia się zabezpieczeniem zabytków na prośbę Akademii Nauk.¹⁰²

Zmiany w systemie nadzoru szkolnego na terenie Królestwa Polskiego w wieku XIX i na początku XX są ściśle związane z polityką władz rosyjskich dążących do rusyfikacji ludności polskiej. Doprowadzenie do centralizacji władz szkolnych w Królestwie i poddanie ich zwierzchnictwu Ministerstwa Oświecenia Narodowego w Petersburgu miało w tym wydatnie pomagać. Przywrócenie Okręgu Naukowego Warszawskiego w 1867 roku zapoczątkowało okres kulminacji tych dążeń, odtąd bowiem nic w szkole nie mogło odbyć się bez zgody i wiedzy władz rosyjskich. Realizatorem polityki oświatowej władz w terenie byli naczelnicy dyrekcji, wspomagani przez personel dyrekcji, a od początku XX wieku przez inspektorów rejonów szkolnych. Na przykładzie chełmskiej dyrekcji naukowej widać, że zadaniem jej personelu było wprowadzanie w czyn zamiarów władz zwierzchnich, a szczególnie kontrola procesu nauczania w szkołach elementarnych i średnich. Do zadań naczelnika i inspektorów należało nadzorowanie pracy nauczycieli nie tylko pod kątem ich umiejętności merytorycznych, ale i stosunku do władzy. Znamienne jest, że wśród

⁹⁷ APL, DS, Akta osobowe, sygn. 961, k. 99, *Kurator ONW do A. Giljarowskiego z 3 V 1910 r.*

⁹⁸ APL, DS, Akta osobowe, sygn. 12, k. 77, *Kurator ONW do naczelnika ChDN z 9 XI 1911 r.*

⁹⁹ Tamże, k. 125, *Naczelnik ChDN do inspektora Agranowskiego z 26 I 1914 r.*

¹⁰⁰ APL, DS, Akta osobowe, sygn. 1129, k. 136-138, *Formularnyj spisok o służbie A. P. Juskiewicza z III 1915 r.*

¹⁰¹ Tamże, k. 241, *Naczelnik ChDN do kuratora KON z 24 X 1916 r.*

¹⁰² Tamże, k. 136-138, *Formularnyj spisok o służbie A. P. Juskiewicza z III 1915 r.*

naczelników, inspektorów i personelu kancelaryjnego dyrekcji chełmskiej były jedynie osoby wyznania prawosławnego, niejednokrotnie pochodzące z położonych na wschód od Chełmszczyzny części Imperium Rosyjskiego. Taki dobór pracowników dawał rękojmię, że będą oni wiernie wykonywali polecenia władz zwierzchnich.

Summary

Functioning of the Russian supervision over schools all over the Lubelskie Province (1864–1914)

Executors of educational policy of authorities in the province were Heads of Schools Directorates supported by the personnel of directorates and at the beginning of the 20th century supported by inspectors of school catchment areas. One can notice, on the basis of Chelm schools directorate, that the task of its personnel was to put supreme authorities' intentions into practice. Tasks of the head and inspectors were as follows: supervision over the work of teachers not only in respect of their competence but in respect of their attitude towards the authorities. Heads of departments, inspectors and clerical personnel were only members of the Orthodox church which gave guarantee that they would execute the orders of the Russian authorities faithfully.